

सहकाराचे तत्त्वचिंतक : गुलाबराव पाटील

जयराम देसाई

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला नवी दिशा देणाऱ्या अनेक नामवंत व्यक्ती नेते व कार्यकर्ते होऊन गेले – आणि आहेत. हे या राज्याचे भाग्यच म्हणावे लागले. कै. वैकुंठभाई मेहता, डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील, महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण, पद्मभूषण वसंतराव दादा पाटील कर्मवीर तात्यासाहेब मोहिते, तात्यासाहेब कोरे, म. ह. गोडबोले, गुलाबराव पाटील या सारख्या थोरांनी ही सहकारी चळवळ या राज्यात रुजवली.

सांगली जिल्ह्याचे एक नेते आणि देशातील सहकारी चळवळीचे प्रबोधनकार कै. गुलाबराव रघुनाथराव पाटील यांचे वैचारिक योगदान सहकारी चळवळीला ठरलेले आधुनिक दिशा देण्यास सहाय्यभूत आहे. हे या चळवळीला विसरता येणार नाही. गुलाबरावजींचा सहकारी संस्थांच्या स्वायत्ततेवर अधिक भर होता. सहकारी संस्था संपूर्ण स्वायत्त असल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने त्या समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना, मागासवर्गीयांना आणि सामान्य जनतेला लाभदायी सेवा उपलब्ध करून देऊ शकणार अशी त्यांची विचारधारा होती. सहकारी संस्थांच्या स्वायत्ततेसाठी संस्था सभासद जागृत असणे आवश्यक असते. त्याकरिता गुलाबराव पाटलांनी आयुष्यभर सहकारी प्रबोधनाचे धनाचे कार्य केले. सहकारी चळवळीच्या गुणात्मक आणि निकोप वाढीच्या दृष्टीकोनातून राज्यातील सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण, प्रचार व प्रसिध्दीचे कार्य भारतात अनुकरणीय ठरले आहे. याचे बरेचसे श्रेय गुलाबराव पाटील यांच्याकडे जाते.

सन १९५४-५५ मध्ये गुलाबराव पाटील सांगलीचे. नगराध्यक्ष असताना त्यांनी सांगली शहराच्या नगर नियोजनाची योजना केली. व ती योजना यशस्वीपणे राबविली. आजही या योजनेचा तेथे लाभ होत आहे. सांगली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे ते १९५७ ते १९६९ पर्यंत अध्यक्ष होते. त्यांच्या काळात बँकेच्या ठेवी ४ लाखावरून १५ कोटीपर्यंत गेल्या होत्या. कर्जे व ठेवी यांचे आकडे हे फक्त कागदावरच मांडण्यासाठी नसून प्रत्येक कर्जातून एक-एक नवा उद्योजक व ठेवीवर जोडला जात असतो. हे प्रत्यक्ष कृतीने त्यांनी दाखवून दिले. आणि सांगली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्य सर्व सामान्यांच्या झोपडीपर्यंत नेले. सांगली जिल्हा विकास मंडळाचेही ते सेक्रेटरी होते. सांगली जिल्ह्यातील विकास कार्य, सहकारी चळवळ या मध्ये पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील यांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांनी समाजात काम केले. सांगली जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचे बरेचसे श्रेय दादा गुलाबरावांना देत होते हे त्यांनी जाहीरपणे बोलून दाखविले आहे.

कृष्णा खोरे दूध सहकारी भू-विकास बँक, शेतकरी सहकारी साखर कारखाना, सहकारी बँक, जिल्हा सहकारी मुद्रणालय या संस्था उभारणीत त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्थांचे ते १९६३ ते १९६९ पर्यंत अध्यक्ष होते. पश्चिम महाराष्ट्र प्रादेशिक सहकारी मंडळाचे ते १९६० ते ६६ पर्यंत अध्यक्ष होते. सत्ता लोलुपतेच्या काळात आपण होऊन बहुतेक सर्व सत्ता स्थानांचा त्याग करून त्यांनी आपल्या कार्याचा आदर्श घालून दिला. १९६६ ते १९७८ अशी १२ वर्षे राज्यसभेवर काम करण्याची त्यांना संधी मिळाली. या काळात देशभर त्यांनी फिरून सहकारी चळवळीचा अभ्यास केला. शेती व सहकार या विषयावर राज्यसभेत बोलणारे एक अभ्यासू खासदार म्हणून ते मानले जात. १९७३ ते ७५ या काळात राष्ट्रीय सहकारी संघाचे सरचिटणीस म्हणून त्यांनी यशस्वीरित्या काम केले. विचार, आचार आणि व्यवहार यांची सांगड घालून काम करणारे ते महाराष्ट्रातील महत्वाचे कार्यकर्ते होते.

पुरोगामी, सत्यवक्ते, सरळ आणि निर्भीड होते. अनेक परिसंवाद, परिषदा, या मध्ये याचा मला प्रत्यय आला. अखंड उद्योग व श्रमातून संपत्ती निर्माण केली पाहिजे. राष्ट्रासाठी चंदनासारखे झिजले पाहिजे. उदबत्ती सारखे पेटले पाहिजे असे त्यांचे विचार होते. राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाचा पाया सहकारी चळवळ आहे. अशी त्यांची विचारधारा होती. सहकारी चळवळीत सामान्य माणूस हाच या चळवळीचा यशापयशाचा खरा मानदंड आहे. असे ते समजत होते. चळवळीच्या माध्यमातून गरीब माणसाच्या जीवनात सुखाची सावली निर्माण व्हावी. असे त्यांचे मत होते. स्वावलंबन, स्वर्थशासन हाच अमुच्या सहकारी चळवळीचा आदर्श असला पाहिजे हे त्यांना अभिप्रेत होते. सहकाराची नवी दिशा हा त्यांचा भाषण संग्रह म्हणजे सहकारावरचा अर्थपूर्ण विचार ग्रंथ आहे. आचार व विचारांचा सुरेख संगम म्हणजे गुलाबराव पाटील स्वच्छ आणि स्पष्ट विचार, निष्कलंक चारित्र्य निःस्पृह वृत्ती, आणि सहकार जीवन निष्ठा, साधेपणा यामुळे महाराष्ट्रात ज्या ठिकाणी सहकार हा जीवननिष्ठेचा मार्ग मानण्यात येतो, अशा संस्थांना कै. गुलाबराव साहेबांचे दीर्घकाळ स्मरण झाल्याशिवाय राहणार नाही.